

УДК 316.444.051

ОЛЬГА КУЦЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соціальні класи і політична мобілізація (порівняльний аналіз європейських країн крізь призму трьох типів класових розколів)¹

Анотація

Подано результати емпіричного вивчення конвенціональних форм політичної мобілізованості соціальних класів у різних типах європейських суспільств, включно з Україною. Підґрунтям дослідження є авторська концепція структуривання класових позицій за трьома лініями розколів у доступі до ресурсів панування та впливу: ресурсів власності на засоби виробництва, управління і контролю, конкурентних знань і вмінь. На підставі даних Європейського соціального дослідження 4-ї хвилі (2007–2008) проаналізовано відмінності у виявленні політичної мобілізованості альтернативних класів за “історичною капіталістичною”, “організаційною” й “меритократичною” лініями розколів у чотирьох типах європейських країн: у країнах “історичного капіталізму” з розвиненим і з таким, що розвивається, постіндустріальним сектором і в постсоціалістичних країнах із більш та з менш розвиненим постіндустріальним сектором. Обґрунтовано центральний висновок про вищу політичну мобілізованість сильноресурсних класів у всіх типах суспільств і специфіку мобілізації класів у цих типах європейських країн.

¹ Статтю підготовлено за матеріалами доповіді, зробленої разом із А.Горбачиком на Всеукраїнській науковій конференції “Класові інтереси і класові дії”, що була проведена 28 березня 2012 року в Інституті соціології НАН України (докладніше про конференцію див. підготовлений О.Симончук матеріал, що також публікується в цьому числі часопису).

Висловлюю глибоку вдячність Андрію Петровичу Горбачику за обчислення емпіричних даних і цінний коментар стосовно змісту праці.

Ключові слова: соціальний клас; капіталістичний, організаційний, мерито-кратичний розколи; політична мобілізація; електоральна, партійна, неорганізаційна політична активність

Протестна мобілізація, що її останніми роками демонструють різні регіони світу, масові бунти й активізація рухів “соціально невдоволених” груп (протести студентів, викладачів університетів, учителів, працівників транспортних компаній, підприємців, лікарів, шахтарів тощо) свідчать про зростання соціальної нерівності, що позбавляє людей необхідних засобів до існування і призводить до підвищення напруженості в суспільних відносинах у країнах сучасного капіталізму, в тому числі в українському суспільстві. Такі суспільні прояви повертають соціологів до питання про значення класових нерівностей і роль соціальних класів у протестній мобілізації.

Незважаючи на популярну у 1980–1990-х роках тезу про “смерть класу” і розвиток безкласових суспільств, від кінця 1990-х — початку 2000-х років у науковій літературі дедалі гучнішими стають ґрунтовані на емпіричних дослідженнях висновки про те, що “класи не лише вижили, а й відтворюються” [Kendall, 2006: р. 89–104]. У фундаментальній колективній монографії американських, британських і німецьких дослідників “Соціальний клас: як він працює?”, опублікованій 2008 року за редакцією професорів університетів Нью-Йорка і Меріленда Аннет Лор’є і Делтона Конлі [Lareau, Conley, 2008], емпірично обґрунтовуються висновки про різні “обріи можливостей”, пов’язаних із належністю й відтворенням класів у сучасних суспільствах (Д.Конлі), про високе значення класу як інтегрального компонента ідентичності в сучасному суспільстві США (М.Хоут). Автори монографії стверджують, що класи не тільки продовжують проникати у відносини сусідства, “класну кімнату” і на робоче місце; класи виступають вирішальним чинником у поясненні того, як довго люди живуть, як вони виховують дітей, як голосують на політичних виборах тощо. Таких висновків доходять дослідники, котрі працюють на емпіричному матеріалі різних сучасних націй. Зокрема, висновки стосовно посилення класових нерівностей у здобутті освіти й “освітній кар’єрі” у 2000-х роках зроблено нідерландськими [Andersen, Hansen1, 2011] і британськими [Goldthorpe, Jackson, 2008: р. 93–117] дослідниками. Американські соціологи М.Брюер і Дж.Стоункеш у праці 2007 року обґрунтовують висновок про зв’язок класових і культурних розколів у сучасному суспільстві США і сильний вплив їх на американську політику [Brewer, Stonecash, s.a.].

Проблематика “повернення класів” є предметом вивчення як на міжнародному рівні, на рівні окремих регіонів (що досягли фази “інформаційного капіталізму” чи перебувають у фазі “наздоганяльного розвитку”), так і в окремих країнах (зокрема постсоціалістичних). Показово, що після доволі тривалого періоду скептичного ставлення до пізнавальних можливостей концепту класу дослідники глобальних нерівностей і суспільних відносин у європейських країнах початку 2000-х років почали визначати належність індивіда до соціального класу як сильний чинник, що пояснює

соціальні нерівності та ставлення до суспільного порядку. Відомий дослідник глобальних соціальних нерівностей, європейських суспільств і сучасності Г.Терборн у статті “Глобальна нерівність: повернення класу”, що вийшла друком наприкінці 2011 року [Therborn, 2011], звертає увагу на історичний поворот у сучасному суспільному розвитку: якщо у XX столітті класові нерівності хоч і залишалися значимими в окремих націях, але водночас затінялися глобальними міжнаціональними розривами, то від 1990-х років класові нерівності в різних країнах істотно зростають, і цей процес триває паралельно зі зростанням “відмежовування” націй. Автор формулює висновок про посилення значення класу в глобальних нерівностях і визначення способу життя індивідів на тлі зниження значення чинника національної належності.

Попри високий інтерес до класових нерівностей у глобальній, американській та європейській соціології, цей предмет і далі перебуває на периферії дослідницьких інтересів пострадянських соціологів. Застосування класового аналізу до емпірично уgruntованого вивчення пострадянських суспільств залишається, за незначними винятками, “прерогативою” західних дослідників¹. На цьому тлі слід виокремити цикл праць О.Симончук [Симончук, 2010; 2011], в яких автор систематично аналізує прояви соціальних класів, суперечності їхньої свідомості та дій у сучасному українському суспільстві.

Треба було очікувати, що становлення інститутів приватної власності, ринку, відтворення політико-економічних нерівностей, суттєве посилення значимості інформаційних ресурсів і технологій у досяжницьких можливостях індивідів, підвищення відкритості й мобільності постсоціалістичних суспільств — усе це стимулювало процеси класоутворення. Ще у першій половині 2000-х років на підставі емпіричного вивчення процесів класоутворення в Україні я дійшла висновків щодо увиразнення відмінностей між класоподібними групами еліт, бізнесменів-підприємців, інтелігенції, селян-фермерів і робітників — не тільки за ознаками трудових відносин, соціально-професійної належності й ціннісно-групової ідентифікації, а й за комплексними показниками доступних ресурсів, життєвих шансів, соціальної свідомості, а також політичних орієнтацій [Куценко, 2002; 2003: с. 194–220; 2006]. В.Ворона обґрунтовує наявність глибоких суперечностей в інтересах і соціальних можливостях між класом виробників матеріальних благ, політичним і непродуктивним (посередницьким і “креативним” — в інтерпретаціях Р.Флоріди і С.Сассен [Florida, 2002; Сассен, 2012]), а також “гуманітарним” класами в українському суспільстві постсоціалістичного капіталізму [Ворона, 2010: с. 3–21]. Можна припустити, що за двадцять років постсоціалістичного розвитку в суспільстві сформувалися структурні й поведінкові відмінності між соціальними класами. *Якою мірою належність до соціально-класових позицій та об’єктивно зумовлені такою належністю класові інтереси в українському суспільстві (порівняно з*

¹ У цьому плані особливо слід назвати опубліковану 2011 року книгу Девіда Лейна: “Еліти і класи у трансформації державного соціалізму” [Lane, 2011].

європейськими) здатні пояснювати варіації політичної мобілізації громадян?

Концептуальні уточнення

Оскільки ключове поняття “соціальний клас” надто довго і широко використовують у соціальних науках, через що воно із плином часу обростає численними тлумаченнями й анахронізмами, остільки звернення до цього концептуального інструменту потребує його змістового уточнення. У попередніх розвідках я неодноразово аналізувала стан дискусії з приводу інтерпретації поняття соціального класу, методології класового аналізу, обґрунтовувала концептуальні та гносеологічні особливості застосування цього концепту в сучасних дослідженнях [Куценко 2000; 2002; 2003]. Відштовхуючись від зробленого раніше й орієнтуючись на неоінституціональну (подану передусім у працях А.Сена і Г.Еспін-Андерсена [Sen, 1992; Espin-Andersen, 1993]), неомарксистську і синтетичну аналітичну логіку пояснення процесу формування класових нерівностей (див. праці Дж.Роемера, Е.О.Райта, А.Беншопа, А.Соренсена), я вживатиму *поняття соціального класу як таке, що описує системні нерівності у структурах соціальних можливостей, які залежать від культури й інституціональної системи суспільства й укорінені у відносинах панування і впливу з приводу виробництва, розподілу і привласнення суспільних благ*. Суспільними благами стають всі ті активи (цінності), що наявні в розпорядженні суспільства і необхідні для задоволення спектра потреб індивідів, груп і суспільства як такого, або, відповідно до Г.Терборна, — забезпечення людського існування індивідів як біологічних організмів (ресурси життя, смерті, здоров'я), як особистостей (ресурси особистісної свободи, визнання, поваги) і як соціальних акторів (матеріальні й символічні ресурси) [Therborn, 2006]. Підтримка здібностей людей і забезпечення рівного доступу до суспільних благ, можливості приватного або колективного споживання їх на засадах усвідомлення цінності таких благ і відповідних потреб — усе це визначає рівень добробуту індивідів/груп, перспективи розширення їхньої свободи і є важливим компонентом якості життя і людського розвитку [Sen, Nussbaum, 1993; Доклад о человеческом развитии, 2011]. Згідно з концепцією “людського розвитку” ПРООН, розробленою на основі ідей А.Сена, такими благами є гідні зайнятість і доходи, якісна освіта і соціальний захист, інформаційні ресурси й технології, ресурси рекреації й підтримання здоров'я, соціальний престиж — активи, що сприяють позитивному сприйняттю життя (“задоволеність”, “щастя”) і забезпечують можливість для індивіда управляти власними умовами життя і свідомо їх змінювати.

В інтерпретації поняття соціального класу я наголошую значення інституціональних можливостей конкретного суспільства, що визначають класові нерівності шляхом утвердження і модифікації відносин привласнення, зайнятості та споживання, а також через легітимацію якісно нових осей соціального поділу і закритості (відкритості) соціальних позицій. На відміну від класичної марксистської теорії класу, неомарксистська логіка звертає увагу на те, що у формуванні класових нерівностей принципове

значення мають як відносини панування і впливу, що складаються в системі виробництва суспільних благ, так і відносини, що формуються на ринках обміну виробленими благами і доступними ресурсами. *Характер володіння виробничими і невиробничими активами*, розподілу й організації праці, а також одержання прибутку в колективній виробничій діяльності формують нерівні відносини між включеними в колективну діяльність індивідами, певний тип відносин власності й контролю над працею та виробленим продуктом. *Характер включеності в систему обміну і споживання* вироблених благ та інших наявних у суспільстві ресурсів інституціонально визначається ринковими і/або адміністративними механізмами контролю, а також соціогруповими механізмами ресипроцитних (*reciprocity* — англ.) відносин, ґрунтованих на взаємовигідних обмінах у соціальних мережах довіри. Спосіб включеності індивідів/груп у ці фундаментальні суспільні відносини формує об'єктивно різні позиції в просторі соціальних можливостей.

Така інтерпретація поняття соціального класу робить цей концептуальний інструмент чутливим до глибоких суперечностей соціальних інтересів, що виростають із суттєво різних можливостей індивідів/груп у суспільстві і здатні набувати політичних форм вираження. У структурі класових нерівностей присутній причинний зв'язок між альтернативними позиціями соціальних класів, коли поліпшення одних позицій відбувається за рахунок відносного погіршення інших. Такий причинний зв'язок уявляє прихований антагонізм класових інтересів, який у марксистській соціології описується *поняттям експлуатації*; а усвідомлення такого причинного зв'язку (втільоване класовою свідомістю) стає чинником виявлення і прояву *класового конфлікту*, що провокує *політичну мобілізацію* представників соціальних класів на боротьбу за власні інтереси.

Що стоїть за масовими політичними виступами студентів, учителів, підприємців, транспортників, шахтарів і багатьох інших категорій громадян у сучасних європейських суспільствах, включно з Україною? Я припускаю, що політична мобілізація соціальних груп відбувається передусім стосовно *структурних розколів у соціальних можливостях*, прямо пов'язаних із відносинами панування і привласнення суспільних благ (ресурсів добробуту і людського розвитку). З точки зору методології вивчення зв'язку між соціальним класом і політичною мобілізацією це означає, що *вивчення має концентруватися на полярних класових позиціях у даних структурних розколах* за аналітичного ігнорування проміжних позицій і станів у соціальному просторі. Домінантні в сучасних європейських суспільствах системи виробництва, ринкового й адміністративного обміну суспільними благами дають змогу звернути дослідницьку увагу на такі *три лінії фундаментальних структурних розколів соціального простору*, що визначають опозиційні класові позиції, різні соціальні можливості полярних груп і антагонізм класових інтересів у сучасних суспільствах (див. рис.).

1. **Історичний капіталістичний розкол**, характерний для всіх варіантів капіталізму, — розкол між *“капіталом”* і *“найманною працею”*, що із різною формою гостроти виявляється в усіх суспільствах із приватною (корпо-

ративною) власністю на засоби виробництва і пов'язаний із ресурсами власності (у формах володіння, користування і розпорядження) на засоби виробництва і вироблений продукт. Для постсоціалістичних країн формування цього розколу розпочалося із розвитком приватної власності й ринкових відносин. Особливістю прояву цього розколу є також те, що вже майже століття (від 1920–1930-х років) позицій “чистого капіталу” практично не існує, зі збільшенням підприємств, бізнесу і розвитком корпоративних форм власності відбувалося сильне взаємне проникнення капіталу (власності) і менеджменту, коли власники дедалі частіше почали виконувати менеджерські функції, а менеджери — уповноважено розпоряджатися капіталом-власністю. Тому ця лінія соціального розколу із неминучістю має включати управлінський вимір як прояв функцій власності.

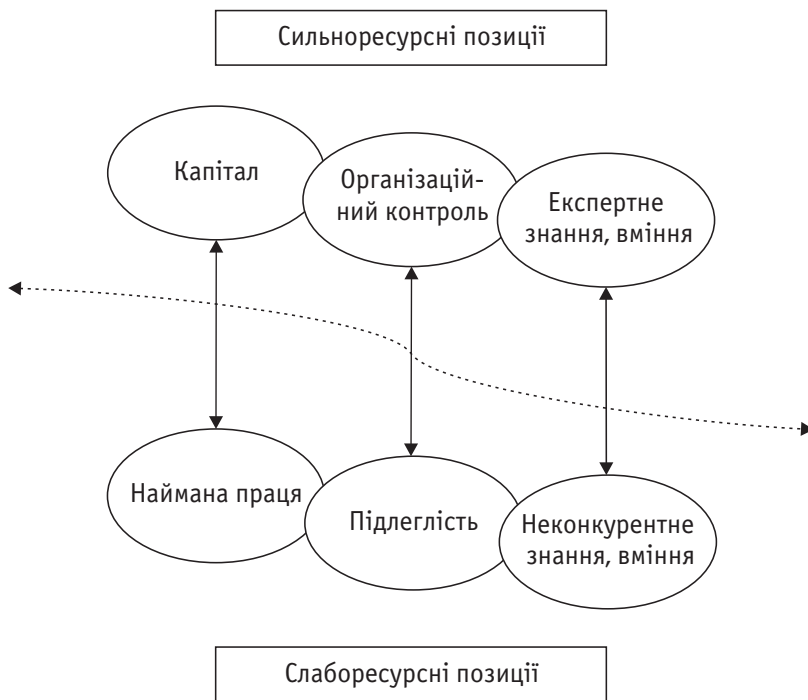

Рис. Лінії розколу соціального простору за класовими позиціями в сучасних суспільствах

2. **Організаційний розкол**, характерний для всіх варіантів сучасного високоорганізованого суспільства-держави й організаційно-управлінських систем розкол між позиціями “**організаційного контролю**” і “**виконання**”, пов'язаний із ресурсами організаційного контролю над процесами виробництва, розподілу, привласнення і споживання благ, включно з людськими ресурсами і ресурсами добробуту. За об'єктивними позиціями доступу до ресурсів клас “виконавців” (або “керованих”) емпірично дуже близький до класу традиційних найманих робітників. Цей розкол домінував у системі державного соціалізму (насамперед в його етакратичному варіанті); за по-

стсоціалізму відбувалося подальше зрощування економіки і політики, економічного капіталу і капіталу політичної й адміністративної влади, що результувалося у формуванні рентоорієнтованої системи суспільно-економічних відносин¹. Нині залишаються відкритими питання про те, наскільки великі розбіжності між класовими позиціями капіталістів і управлінців, який із розколів — “історичний капіталістичний” чи “організаційний” — ліпше пояснює відмінності політичної мобілізації різних класових груп.

3. Меритократичний розкол — характерний для постіндустріального типу суспільств (“суспільств знання”) розкол між позиціями **“експертного”** і **“неконкурентного” знання**, пов’язаний із ресурсами володіння, виробництва, поширення і споживання конкурентних знань, творчих умінь, із доступом до інформації і сучасних технологій з продукування/використання знань.

Сформульована теоретична інтерпретація поняття соціального класу із необхідністю потребує уточнення головного дослідницького питання. *Чи існують емпіричні відмінності в рівні політичної мобілізації опозиційних соціальних класів, що вирізняються за основними лініями розколів, у країнах із різними варіаціями сучасного європейського капіталізму?*

Дослідницька модель і логіка аналізу

У пошуку відповідей на уточнені дослідницькі питання я звернулася до емпіричних даних Європейського соціального дослідження 4-ї хвилі (ESS 2007–2008) і можливостей міжкраїнного порівняльного аналізу зв’язку між належністю до класових позицій і політичною мобілізацією. Для виявлення теоретично очікуваних класових розколів і прояву їх у політичній мобілізації класів з урахуванням типологічних відмінностей європейських суспільств із різними варіаціями сучасного капіталізму я *не включила* в порівняльний аналіз країни із сильною, історично сформованою соціал-демократичною політикою вирівнювання нерівностей (насамперед країни Європейської “Півночі”); у масиві даних я виокремила *типи країн* залежно від *історичних особливостей ринкових систем* (історично сформованих і тих, що тривалий час еволюціонують vs щойно формуються на уламках системи державного соціалізму), *рівня економічного розвитку* (за індексом ВВП на душу населення), *міри соціально-економічної поляризації* (за індексом Джині) і *стану економіки знання* (за індексом знання) — індекси щодо країн подано в таблиці 1. Слід припустити, що *чим вищі нерівності в доступі до ресурсів, які визначають можливі соціальні розколи, тим об’єктивно вищим є конфлікт класових інтересів і вищою можливістю більш високої політичної мобілізації: або сильноресурсних класів (у разі загрози їхнім позиціям домінування, висхідної мобільності), або альтернативних слаборесурсних класів (у разі усвідомлення класом власних інтересів і значущості політичних способів обстоювання їх).*

¹ Про рентоорієнтований характер постсоціалістичної суспільно-економічної системи див.: [Дубровський, Ширмер, 2010].

Теоретично очікувана відповідність між типами країн і відмінностями в політичній мобілізації класів за трьома типами соціальних розколів (основні гіпотези)

Типи європейських країн	Значимість відмінностей політичної мобілізації класів за трьома типами розколів класових позицій		
	“капіталістичний” (наймана праця/капітал)	“організаційний” (організаційний контроль/виконання)	“меритократичний” (експертне/неконкурентне знання)
1) історичний капіталізм + постіндустріалізм (А)	+	+	+
2) історичний капіталізм + менш успішна економіка (Б)	+	+	-/+
3) більш успішний постсоціалістичний капіталізм (В)	+	+/-	-/+
4) менш успішний постсоціалістичний капіталізм (Г)	+/-	+	-/+

Таким чином, було визначено 4 типи країн і **основні гіпотези** стосовно прояву політичної мобілізованості класів за лініями структурних розколів залежно від типів країн:

- 1) країни **А** – “історичний” капіталізм з успішнішою економікою і вираженими показниками постіндустріального розвитку; передбачається, що в цьому типі країн відмінності в політичній мобілізації класів виявлятимуться за всіма лініями розколу внаслідок сформованих класових нерівностей усіх трьох типів;
- 2) країни **Б** – “історичний” капіталізм із менш успішною економікою, включно з постіндустріальним сегментом; виразніші відмінності в політичній мобілізації очікуються стосовно альтернативних класів за історично-капіталістичним й організаційним типами розколів; разом із тим відмінності між класами меритократичного типу можуть бути менш значимими;
- 3) країни **В** – постсоціалістичний капіталізм з успішнішими показниками ринкового і постіндустріального розвитку порівняно з четвертою групою країн; очікується, що найзначиміші відмінності в рівнях політичної мобілізації класів у цій постсоціалістичній групі країн будуть за лінією історично-капіталістичного розколу як результат швидкого розвитку капіталізму на руїнах системи державного соціалізму; також значимими мають бути відмінності між класами “організаційного” і “меритократичного” типів;
- 4) країни **Г** – постсоціалістичний капіталізм із менш успішними показниками ринкового і постіндустріального розвитку порівняно із третьою групою країн; унаслідок неспинного процесу становлення ринкової економіки і первинного розвитку капіталістичних відносин у

цих країнах процес класоутворення також не є тут завершеним; виходячи з цього, слід припустити, що прояви мобілізації класів назагал будуть менш вираженими порівняно з усіма іншими типами країн; також можна очікувати більш значимих відмінностей у рівнях політичної мобілізації класів за лінією організаційного типу розколу і менш значимих — за лінією капіталістичного розколу (через недостатню сформованість відповідних ресурсних позицій); водночас відмінності між класами за меритократичною лінією будуть найменш вираженими (табл. 1).

У кожній типологічній групі відібрано по три країни, емпіричні дані яких присутні в масиві ESS-4, а саме:

- 1) *Велика Британія (GB), Франція (FR) і Нідерланди (NL)*; варіант включення в аналіз Німеччини як однієї з країн-лідерів за економічним розвитком і геополітичним впливом у ЄС був відкинтий через невідповідність даного кейса першому критерію про тип ринкових систем (уніфікація Німеччини на зламі 1980–1990-х років із “поглинанням” частини суспільства, що в недавньому минулому належала до системи державного соціалізму; соціальні наслідки такого “поглинання” дотепер залишаються неоднозначними і провокують специфічні форми конфлікту соціальних інтересів у цій країні);
- 2) *Португалія (PG) і Греція (GR)*; цю композицію країн могла б доповнити Італія, близька за показниками економічного і постіндустріального розвитку, проте емпіричні дані для цієї країни відсутні в масиві ESS-4;
- 3) *Польща (PL), Чехія (CZ) і Угорщина (HU)*; також на підставі виокремлених вище критеріїв у порівняльний аналіз можна було включити Словенію, Хорватію і Словаччину; утім, я вважаю, що в міжнародних порівняннях розмір країни також має значення, і порівняння “маленьких” країн (особливо моноскладових, у визначенні А.Лейпгарта) із “великими” може давати менш коректні результати;
- 4) *Росія (RU), Болгарія (BG) і Україна (UA)*; критеріям цієї групи також відповідають Білорусь і Молдова, проте ці країни не брали участі в даній хвилі ESS і тому не могли бути включені в порівняльний аналіз; для одержання порівняльних результатів для *України* цю країну вирізняємо в окрему групу, залишивши в групі 4-го типу Росію і Болгарію.

Визначення опозиційних класових позицій на основі трьох ліній соціальних розколів стало наступним складним завданням, методологія виконання якого прямо пов’язана із запропонованою концептуалізацією поняття соціального класу й одночасно обмежена методологічними ресурсами ESS-4, в інструментарій якого включено основні розробки методологій класового аналізу Е.О.Райта, Дж.Голдторпа і Г.Еспін-Андерсена¹. Одразу вочевидноється неможливість задовольнитися лише однією із версій класового аналізу:

¹ Опис версій методологій див.: [Leiufrud, Bison, 2010]; див. також: [Симончук, 2007].

- так, позиції капіталу (власників)/найманої праці краще враховуються підходом Е.О.Райта у версії WR_P порівняно з іншими підходами до класового аналізу;
- позиції в організаційній (єтакратичній) ієрархії (великі управлінці-менеджери, особливо пов'язані з державною владою різного рівня vs усі інші, за винятком великих власників, пов'язаних із владою) слабо враховані в підходах і Е.О.Райта, і Дж.Голдторпа, але дещо краще — в 11-класовій версії підходу Е.О.Райта, котра робить акцент на доступі до ресурсів влади і контролю (WR_P); вивчення цієї класової позиції методологічно більше стосується дослідження панівних еліт;
- меритократичні позиції експертного vs неконкурентного знання (групи професіоналів, спеціалістів, менеджерів vs обслуговувальні групи працівників із неконкурентними знаннями-вміннями) найліпше враховує підхід Г.Еспін-Андерсена (“постіндустріальна класова схема”), разом із тим певною мірою відображені в підходах Дж.Голдторпа й особливо — у базовій моделі Е.О.Райта (WR), що акцентує увагу на меритократичних чинниках класоутворення.

Оскільки попередній аналіз застосовності різних методологічних підходів до класового аналізу, включених в інструментарій ESS, увиразнив теоретичну близькість до підходу Е.О.Райта, а також теоретичну значимість конкретних варіацій цього підходу у визначенні альтернативних позицій за трьома лініями класових розколів, то подальші емпіричні вимірювання ґрунтуватимуться на підході Е.О.Райта у двох окреслених варіаціях. Крім того, цей вибір забезпечує максимальну цілісність методологічних засад емпіричного аналізу. Нагадаю, що методологія класового аналізу Е.О.Райта у виокремленні класових позицій зорієнтована на значимість трьох базових ресурсів: власність на засоби виробництва, організаційний вплив і контроль, конкурентоспроможні знання й уміння [Wright, 1997]. У комбінації доступу до зазначених ресурсів аналітично вирізняє, відповідно до обраних двох версій моделі (“базова модель експлуатації” — WR і “модель влади і контролю” — WR_P), класові позиції, подані у таблиці 2.

Спираючись на ці моделі класових схем Е.О.Райта, *відповідні категорії класових позицій операціоналізуємо таким чином:*

1. “Історичний-капіталістичний” розкол **“капітал — наймана праця”** вимірюватимемо за моделлю WR_P класового аналізу, а клас “капіталістів” будемо доповнювати позиціями кваліфікованої менеджерської групи, функціонально пов'язаної з розпорядженням продуктивною власністю; таким чином, аналітично розрізнятимемо такі альтернативні класові позиції:

- “капіталісти” — капіталісти, дрібні роботодавці, кваліфіковані менеджери (позиції 1, 2, 4) vs
- “традиційні робітники” — кваліфіковані та малокваліфіковані робітники (позиції 7, 7.5).

Особливу класову позицію посідають дрібні підприємці — самозайняті з невеликим обсягом найманої праці (за моделлю WR_P це об'єднання позицій 2 і 3). Дану позицію внаслідок її “проміжного” становища стосовно доступу до основних ресурсів панування і впливу включаємо в аналіз,

оскільки вона становить інтерес в контексті політичної мобілізації, особливо за умов постсоціалізму.

Таблиця 2

Класові позиції згідно з моделями класових схем Е.О.Райта

11-класова модель влади і контролю WR_P	12-класова базова модель експлуатації WR
(1) капіталісти (2) дрібні роботодавці (3) самозайняті (4) менеджери кваліфіковані (4.5) менеджери малокваліфіковані (5) супервайзери кваліфіковані (5.5) супервайзери малокваліфіковані (6) службовці кваліфіковані (6.5) службовці малокваліфіковані (7) робітники кваліфіковані (7.5) робітники малокваліфіковані	(1) капіталісти-роботодавці (> 10 найманих працівників) (2) дрібні роботодавці (1–9 найманих працівників) (3) самозайняті без найманих працівників (4) спеціалісти-менеджери (5) спеціалісти-супервайзери (6) спеціалісти без функцій управління-контролю (7) кваліфіковані менеджери (8) кваліфіковані супервайзери (9) кваліфіковані робітники (10) малокваліфіковані менеджери (11) малокваліфіковані супервайзери (12) малокваліфіковані робітники

2. Для вимірювання “**організаційного**” розколу “бюрократичний контроль — виконання” також застосовуємо модель **WR_P** класового аналізу, за якою аналітично розділяємо такі класові позиції:

- “*управлінці*”, тобто кваліфіковані та малокваліфіковані менеджери й супервайзери (позиції 4, 4.5, 5, 5.5) *vs*
- “*виконавці*”, тобто кваліфіковані і малокваліфіковані працівники без функцій контролю (позиції 6.5, 7, 7.5).

3. **Меритократичний розкол** “експертне знання — неконкурентне знання” вимірюємо за моделлю **WR**, відповідно до якої виокремлюємо такі класові позиції:

- “*експерти*”, тобто в тому числі менеджери, супервайзери (позиції 4–6) *vs*
- “*обслуговуючі*”, тобто низькокваліфіковані менеджери й супервайзери, робітники (позиції 10–12).

Попередній аналіз можливого зв’язку між класовими позиціями і політичною мобілізацією дав змогу уточнити сформульовані вище основні **гіпотези** стосовно прояву політичної мобілізованості класів за лініями соціальних розколів:

- 1.1. “Історичний капіталістичний” розкол: слід припустити, що ми виявимо помітну відмінність у політико-ідеологічних орієнтаціях представників відповідних двох полярних класових позицій: “правий” зсув орієнтацій у класу капіталістів і “лівий” — у робітників;
- 1.2. Політична конвенціональна активність класу капіталістів буде вищою порівняно з робітниками — як прояв прагнення “захищати” свої інтереси на підставі контрольованих ними форм демократії й партійного впли-

ву, як прояв більшої залученості до системи і кращої організованості. Такі прояви будуть значимими як у розвинених капіталістичних країнах, так і в постсоціалістичних.

- 1.3. Протестна активність має бути вищою у найманих працівників як результат усвідомлення нерівності в доступі до ресурсів і результатів продуктивної праці та нееквівалентності обміну ресурсами.
- 2.1. “Організаційний” розкол: припускається, що між представниками відповідних полярних класових позицій також мають бути помітні відмінності в політико-ідеологічних орієнтаціях: політичні орієнтації класу управлінців будуть зсунуті “праворуч” за шкалою “ліво/правих” орієнтацій.
- 2.2. Будуть помітні відмінності в політичній конвенціональній активності: у класу управлінців рівень активності буде вищим порівняно з класом підлеглих. Такий підвищений прояв активності в управлінців є природним (функціональним). Водночас у постсоціалістичних країнах (що в недавньому минулому належали до системи державного соціалізму з домінуванням партійно-державної системи стратифікації) мобілізованість управлінців буде вищою порівняно з країнами “історичного капіталізму”, оскільки для збереження своїх ресурсів впливу в постсоціалістичному ринковому суспільстві й одержання ренти їм недостатньо використовувати легально-функціональні механізми контролю над ресурсами; форми політичної мобілізації дозволяють ефективніше захищати й “огорожувати” класові позиції.
- 2.3. Унаслідок вельми поширеного в європейських суспільствах розчарування в політичних інститутах і формах правління клас підлеглих виявлятиме більшу протестну мобілізованість, спрямовану проти класів управлінців.
- 3.1. “Меритократичний” розкол: представники класу експертів як більш освіченого, “висхідного” класу (термін Д.Лейна) у постіндустріальній суспільно-економічній системі, що розвивається, більшою мірою порівняно з класом обслуговуючих виявлятимуть лівоорієнтовані погляди.
- 3.2. Політична активність буде вищою у класу експертів через вищу рефлексивність його представників і “висхідний” характер цього класу за умов постіндустріального розвитку суспільств.
- 3.3. За умов постсоціалізму у представників обслуговуючих і експертних класів протестна активність може бути подібною внаслідок подібного становища в доступі до ресурсів, істотно обмеженого державою і капіталістами-власниками.

На жаль, через обмеженість емпіричної бази даних не можна включити в аналіз індикатори протестних форм політичної мобілізації, що мають бути особливо чутливими стосовно активності (установок на активність) слабо-ресурсних класів. Відповідно, треті компоненти уточнювальних гіпотез не можна перевірити в цьому дослідженні. Для емпіричної перевірки основних гіпотез і з урахуванням специфіки емпіричної бази ESS-4 будуть використані такі індикатори конвенціональних форм *політичної мобілізації як*

прояву особистісної спонуки до участі в активних формах політичного життя, не спрямованих на руйнування панівної системи:

1. Електоральна політична активність — *участь в останніх національних виборах* — змінна **V11** масиву ESS-4 (альтернативи “так/ні”).
2. Неорганізаційні форми політичної активності — *звернення до політиків, в органи влади, агітація, підпис петицій, участь у мітингах, демонстраціях, бойкот продуктів* — індекс побудований як середнє за типами країн від суми відповідей про особисту участь в конкретних формах активності (змінні **V13, V16, V17, V18, V19**), індекс набуває мінімального значення 0 і максимального значення 5.
3. Організаційна політична активність — *членство в політичній партії* (змінна **V21**, альтернативи “беру участь/не беру участі”).
4. Політико-ідеологічні орієнтації — *самопозиціонування за шкалою 0 “ліві” — 10 “праві”* (змінна **V23**).

На підставі змінних електоральної, неорганізаційної та партійної активності побудовано **індекс політичної мобілізованості класу**¹, що вимірює відмінності в рівні прояву трьох видів політичної активності між опозиційними за конкретною лінією розколу класами. Індекс обчислено за формулою:

$$Ind = \frac{|\Delta EA + 20 \cdot \Delta НПА + \Delta ПА|}{3},$$

де $\Delta EA = EA_x - EA_y$ (1) — різниця відсотків тих, хто голосував у класі X (від 0 до 100) і альтернативному класі Y (від 0 до 100); змінюється в інтервалі від -100 до $+100$;

$\Delta НПА = НПА_x - НПА_y$ (2) — різниця середніх кількостей неорганізаційних форм політичної активності в класі X (від 0 до 5) і в альтернативному класі Y (від 0 до 5); змінюється в інтервалі від -5 до $+5$; щоб цей доданок змінювався в інтервалі від -100 до $+100$, множимо його на 20.

$\Delta ПА = ПА_x - ПА_y$ (3) — різниця двох відсотків (відсоток членів партії в класі); змінюється в інтервалі від -100 до $+100$.

Індекс варіює в інтервалі від 0 до 100, при цьому 0 означає, що конкретна пара альтернативних (за лінією розколу) класів має однаковий рівень політичної мобілізованості; 100 означає, що один із пари класів максимально мобілізований (у рамках запропонованої в тексті моделі мобілізованості), а альтернативний клас абсолютно немобілізований.

Аналіз емпіричних даних

Кількісна наповненість класових позицій

Усі виокремлені класові позиції за лініями структурних розколів для всіх типів країн є достатньо кількісно наповненими, що дає підстави включати їх у подальше вивчення (див. Додаток, табл. II). Аналіз лінії “капіталістичного” розколу за типами країн показує, що наповненість позиції

¹ Дуже вдячна А.П.Горбачикові за допомогу в обчисленні індексу.

робітничого класу зменшується мірою посилення постіндустріальних характеристик суспільств (від країн типу Г до типу А); у постсоціалістичних країнах, включно з Україною, ця класова позиція чисельно продовжує домінувати. Водночас наповненість альтернативної класової позиції “капіталістів” не виявляє такої закономірності: кількісно позиція “капіталістів” є більш наповненою в країнах історичного капіталізму порівняно із постсоціалістичними країнами. На цьому тлі вирізняється Україна, де чисельність “капіталістів” наближається до аналогічного показника в розвинених капіталістичних країнах (типи А і Б). Слабко наповненою виявляється позиція дрібних підприємців у постсоціалістичних Україні, Росії та Болгарії порівняно із центральноєвропейськими постсоціалістичними (тип В) і розвиненими капіталістичними (типи А і Б) країнами.

Аналіз лінії організаційного розколу виявляє, що наповненість позиції управлінців подібна в усіх типах країн, за винятком більш успішних капіталістичних країн типу А, де ця позиція за наповненістю суттєво переважає: 28% проти 12–13% у країнах Б, В і Г. На тлі всіх менш успішних капіталістичних країн, включно з постсоціалістичними, Україна вирізняється більшою наповненістю позиції управлінців (близько 16%) і, так само як у Росії і Болгарії, надто високою наповненістю позиції керованих (74–77%). Разом із тим у країнах розвинутого капіталізму (А і Б) чисельність позицій керованих становить 54–60%, а співвідношення наповненості альтернативних позицій дає підстави для висновку про те, що в більш успішних капіталістичних країнах (тип А) доступ до ресурсів впливу і контролю майже у 2,5 рази ширше представлений порівняно з іншими типами виокремлених європейських країн.

Аналіз чисельної наповненості позицій меритократичного розколу демонструє схожість у співвідношенні альтернативних позицій між типами країн; при цьому в більш прогресивних у постіндустріальному плані країнах типу А доступ до ресурсів експертного знання мають більше індивідів (11%) порівняно з країнами типу Б і В. Цікаво в цьому контексті виглядають Україна й інші постсоціалістичні країни: в Україні наповненість позицій експертів переважає (15,4%) порівняно з усередненими даними у двох типах постсоціалістичних країн (тип Г – 13%; тип В – 9%), при цьому співвідношення наповненості позиції експертів в Україні, Болгарії та Росії не корелює зі значеннями індексів постіндустріального розвитку цих країн (КІ, КЕІ – див. табл. І у Додатках), позиції експертів за чисельністю виглядають “роздутими” з огляду на реальний внесок у розвиток економіки й суспільства знання.

Чи різняться дані альтернативні позиції за політичною мобілізованістю? Прояви політичної мобілізованості можуть бути пов’язані як із прагненням захистити, підсилити наявні позиції в доступі до значущих у суспільстві ресурсів, так і з намаганням змінити правила розподілу ресурсів і доступу до них.

Електоральна активність класів

Дані таблиць III і VII свідчать про значимі відмінності в електоральній активності між альтернативними класами за всіма типами країн. Проте зна-

чимість відмінностей (порівнювалися показники (у відсотках) участі в голосуванні на останніх національних виборах за класами і типами країн) помітно варіює. У країнах розвинуеного капіталізму із сильним постіндустріальним сектором (тип А) відмінності в електоральній активності опозиційних класів дуже високі, особливо у разі капіталістичного і меритократичного розколів (різниця у 16 одиниць), а також організаційного розколу (12 одиниць). При цьому за всіма лініями розколів сильноресурсні класи виявляють помітно вищу активність (є що захищати?). Також високими є відмінності в електоральній активності для всіх типів класів у центральноевропейських постсоціалістичних країнах (тип В); причому найбільш значимі відмінності між позиціями експертів і обслуговуючих (21%); відмінності між позиціями організаційного і капіталістичного розколів становлять 13 і 15 одиниць відповідно.

Істотно нижчими є показники класових відмінностей в електоральній активності в менш успішних країнах історичного капіталізму (тип Б), за винятком класів, що виокремлюються за лінією історичного капіталістичного розколу (капіталісти-робітники). Відмінність у цій активності між капіталістами і робітниками становить 14 одиниць із вищою активністю класу капіталістів. Разом із тим усі опозиційні класи демонструють високий рівень електоральної активності (75–88%). Постсоціалістичні країни типу Г виявляють найменші відмінності в електоральній активності всіх опозиційних класів (5–6 одиниць). При цьому можна бачити таку закономірність: порівняно із показниками в країнах усіх інших типів у Росії та Болгарії нижчий рівень електоральної активності в усіх сильноресурсних класів і вищій (за винятком зіставлення з Португалією та Грецією – тип Б) – у слабкоресурсних класів.

На цьому тлі вирізняється Україна, де класові відмінності в електоральній активності за всіма трьома лініями розколів високі – 11–14 одиниць на користь сильноресурсних класів. Найбільш значимі відмінності активності між класами капіталістів і робітників, найменш значимі – між експертами й обслуговувальними класами. Водночас в Україні порівняно з усіма чотирма типами країн усі класи (крім дрібних підприємців) демонструють дуже високий рівень електоральної активності; у сильноресурсних класів капіталістів, тих, що управляють, і експертів активність доходить до 91–95% від чисельності відповідних груп.

Особливо високий рівень електоральної активності сильноресурсних класів свідчить про орієнтацію правлячих і “висхідних” класів на електоральні механізми зберігання і зміцнення доступу до значущих для них ресурсів панування і впливу як найважливішого в сучасних суспільствах способу легітимації панування.

Неорганізаційні форми політичної активності

Рівень політичної активності в неорганізаційних формах (за списком форм, виокремлених в інструментарії ESS) за всіма типами країн і класів є дуже низьким; в аналізі ми порівнюємо значення обчисленого індексу, що змінюється від 0 до 5 (максимальна активність) (табл. IV і VII). Відмінності за цими формами політичної активності існують між усіма класами в усіх

типах країн. Специфіка прояву цих відмінностей полягає в тому, що найпомітніші вони між експертами і обслуговувальними класами в більш успішних капіталістичних і постсоціалістичних країнах, що просунулися в постіндустріальному розвитку (типи А і В). Практично відсутні відмінності (значення на рівні сотих) у постсоціалістичних країнах типу Г, включно з Україною. В Україні застосування цих форм політичної активності перебуває на рівні 0,24–0,34 бала із 5 максимальних. Найбільш уживаними є такі форми активності в країнах успішнішого капіталізму (тип А), однак і там показники застосування їх не перевищують 1,22 бала. У прояві цього виду активності проглядається та сама закономірність, що була визначена в аналізі попередньої ознаки: сильноресурсні класи виявляються скрізь більш активними. За цим показником лише робітники в Україні демонструють трохи вищу активність порівняно з капіталістами.

Партійна активність класів

Рівень партійної мобілізованості (організованості) класів є дещо вищим порівняно із політичною мобілізованістю в неорганізаційних формах (табл. V і VII). І знову, як і в розподілі попередніх ознак, ми бачимо вищу активність сильноресурсних класів за всіма типами країн і всіма лініями розколів. У більш успішних капіталістичних країнах (тип А) рівень партійної залученості всіх сильноресурсних класів приблизно у 2,5 раза вищий порівняно з альтернативними слаборесурсними класами; водночас партійна залученість охоплює не більш як 4,5% представників класів капіталістів, експертів і управлінців. Партійна залученість робітників, обслуговувальних, керованих класів не перевищує 1,8–2,0% від їхньої чисельності. Аналогічну картину, але з дещо нижчими показниками партійної залученості одержуємо при аналізі даних щодо центральноєвропейських постсоціалістичних країн типу В.

Несподіваним можна вважати те, що рівні й розподіли значень політичної залученості за класами виявилися подібними в країнах історичного капіталізму типу Б і постсоціалістичних країнах типу Г: у цих країнах від 8% до 10% представників панівних класів капіталістів і управлінців залучені до партій, тоді як в альтернативних класах робітників і керованих лишень від 3,5% до 4,4% представників охоплено партійною активністю. Поряд із цим у постсоціалістичних країнах, порівняно з капіталістичними країнами типу Б, більш значимими є відмінності в партійній активності між експертами й обслуговувальним класом; водночас дрібні підприємці істотно меншою мірою залучені до партій порівняно з цією класоподібною групою в країнах типу Б.

Загалом найбільші відмінності в рівні партійної активності виявляють класи управлінців і керованих у менш успішних капіталістичних (тип Б) і постсоціалістичних (тип Г) країнах, капіталісти й робітники в постсоціалістичних країнах типу Г, а також експерти й обслуговувальний клас у постсоціалістичних країнах типу В.

За показниками партійної активності Україна помітно відрізняється від країн усіх типів. Рівень партійної залученості тут дуже низький, що цілком відповідає висновкам, яких дійшла раніше О.Симончук [Симончук, 2011:

с. 91]. Найвищі показники залученості — в управлінців (4,5%) та експертів (4,6%), у всіх інших класах, включно з капіталістами і робітниками, охоплення партійною активністю не перевищує 2,7–3,1%.

Політико-ідеологічне позиціонування

Простір політико-ідеологічних орієнтацій класів, вимірюваний за шкалою “ліві-праві орієнтації”, в усіх європейських країнах, включених в аналіз, концентрується навколо “ліво-правого” центру. Лише в більш успішних капіталістичних країнах типу А всі класи, крім класів власників (капіталістів і дрібних підприємців), позиціонують себе трохи “лівіше” від умовного центру шкали. У капіталістичних країнах типу Б вираженішим є поділ між класами в лівих і правих орієнтаціях: домінантні класи капіталістів й управлінців самопозиціонують себе як правоцентристи, тоді як опозиційні класи робітників і керованих — як лівоцентристи; у цьому типі країн класи за меритократичним розколом є лівоцентристами; причому експерти (в обох типах капіталістичних країн) мають більш лівоорієнтовані погляди порівняно з обслуговувальним класом — що відповідає теоретичним очікуванням.

Більш “правими” в аналізованій низці країн є постсоціалістичні суспільства: в обох типах суспільств (В і Г) такий центр дещо більше зсунутий праворуч порівняно з розвиненими капіталістичними країнами, і всі класи самопозиціонують себе дещо правіше від центру шкали. Згідно з аналізованими в цій статті даними найбільш “правими” в політико-ідеологічному сенсі є постсоціалістичні центральноєвропейські країни з максимальними значеннями “правоцентристських” орієнтацій на рівні 5,98 балів у представників класу капіталістів і 5,81 — у класі експертів.

Розподіл політико-ідеологічних орієнтацій між класами в Україні подібний до розподілу цієї ознаки в постсоціалістичних країнах типу Г: незначний зсув від “центру” “праворуч” для всіх класів; лише клас експертів демонструє невеликий “лівий” акцент у політичних орієнтаціях.

Основні результати і дискусійні питання

Проведений аналіз дає підстави для висновку про значимі відмінності у прояві політичної мобілізованості (за вивченими нами ознаками, що не включають ознак неконвенціональної, протестної активності) з боку альтернативних соціальних класів, аналітично виокремлених за трьома лініями розколів у доступі до значущих ресурсів панування і впливу: власності на засоби виробництва, управління і контролю, конкурентного знання та вмінь. Значимість відмінностей в емпіричних проявах проаналізованих ознак підтверджує реальність соціальних класів як суб’єктів політичних дій і чинників соціальної динаміки сучасних суспільств.

Рівні політичної конвенціональної мобілізованості в європейських країнах **не** є високими (максимум 9 балів зі 100 можливих), а **найбільш мобілізованими виявляються сильноресурсні класи порівняно зі слаборесурсними за всіма лініями розколів.**

Сильноресурсні соціальні класи (домінантні або “висхідні” класи капіталістів, менеджерів та експертів) практично в усіх суспільствах виявля-

ють помітно вищий рівень політичної мобілізованості — як у формах електоральної, партійно-політичної активності, так і в неорганізаційних формах активних дій. Цим класам “є що втрачати”, тож їхня політична мобілізація спрямована на зміцнення/поліпшення суспільної системи, що зберігає домінування їхніх ресурсних позицій. У країнах із більш успішним постіндустріальним розвитком вищу активність виявляють класи капіталістів та експертів. У деяких країнах помітно вищу активність демонструє клас управлінців.

Емпіричні дані підтверджують висновок про слабку політичну мобілізацію (у конвенціональних формах) сучасного “пролетаріату” (усі слабо-ресурсні класи). Фактично підтверджується теза про відхід сучасного пролетаріату від класової боротьби в конвенціональних формах у країнах як “історичного”, так і постсоціалістичного капіталізму. Можливе пояснення наведених даних пов’язане із використаними для аналізу (і доступними в базі даних ESS) індикаторами політичної мобілізації, серед яких відсутні індикатори протестної активності, здатні бути чутливішими до проявів мобілізації слабо-ресурсних соціальних класів, незадоволених системою суспільних відносин.

Розмитість політико-ідеологічних проявів класової свідомості в усіх проаналізованих типах країн, концентрація цих проявів навколо “ліво-правого центру” незалежно від класової належності індивідів свідчить або про подальшу “універсалізацію партикулярностей” [Kutsenko, 2010] ціннісної свідомості класів під впливом глобалізації та розвитку інформаційного капіталізму, або про “старомодність” “ліво-правого” способу вимірювання ідеологічного простору, гносеологічну непридатність даної шкали, що потребує перевірки. Разом із тим шкала “ліво-правих” політичних вимірів свідомості класів унаочнила деяку чутливість у вимірюванні відмінностей між класами в розвинених капіталістичних країнах, де очікувані відмінності у спрямованості політичних орієнтацій класів підтвердилися. Водночас у постсоціалістичних країнах ця шкала взагалі не спрацювала.

Найвищі показники політичної (неконвенціональної) мобілізованості (значення індексу див. у Додатках, табл. VII) у порівняльному ряду типів країн демонструють *усі класи* в розвинених капіталістичних суспільствах із сильним постіндустріальним сегментом економіки (тип А). У цих країнах — і найвищі індекси відмінності політичної мобілізованості класів. Найвища мобілізованість класів виявляється за меритократичним розколом (9,1 бала), далі — за історичним капіталістичним розколом (7,9) і нарешті — за організаційним розколом (6,8). Такий результат назагал відповідає сформульованій вище основній гіпотезі 1 (див. табл. 1).

За сукупним показником відмінностей у політичній мобілізованості класів на другому місці в порівняльному ряду типів країн несподівано опинилася група центральноєвропейських постсоціалістичних країн (тип В). Найвищі прояви і відмінності в мобілізації класів — за меритократичним розколом, що може свідчити про високу позитивну динаміку постіндустріального розвитку цих суспільств (міжнародна статистика підтверджує цей факт — див. табл. I). Для цього типу суспільств назагал виявилися висо-

козначимими прояви мобілізації класів за організаційним і капіталістичним розколами, що також підтверджує основну гіпотезу 3.

У менш успішних в економічному розвитку капіталістичних країнах і далі домінують традиційні для капіталізму і високоорганізованих форм суспільств “історичний капіталістичний” і “організаційний” розколи: конвенціональна політична мобілізація класів за цими лініями розколів висока, що цілком підтверджує основну гіпотезу 2. Водночас відмінності в мобілізованості класів є помітно нижчими порівняно з більш успішними капіталістичними країнами. У чому причина такого становища? Можна припустити, що стан економіки, доступність ресурсів, ефективність правління і розвиток громадянського суспільства в країнах даються ознаки в проявах відмінностей і рівня політичної мобілізованості класів. Чи мають значення особливості національної політичної культури, модальний тип особистості (активний/пасивний, споглядальний тощо), типологічні риси національного характеру? Ці питання потребують спеціального вивчення.

У постсоціалістичних країнах типу Г очікувалися більш значимі відмінності в рівнях політичної мобілізованості класів за лінією організаційного типу розколу порівняно з іншими розколами; і мало значимі — за лінією меритократичного розколу. Припущення основної гіпотези 4 підтвердилися лише частково. Помітно більш значимі відмінності в політичній мобілізованості продемонстрували класи за лінією капіталістичного розколу (саме ці структури стали домінантними в даних типах суспільств). Високозначимими залишаються відмінності між класами за організаційною лінією розколу. Як і передбачалося, відмінності у класовій мобілізації за меритократичною лінією найменші в країнах зазначеного типу, що відповідає також статистичним показникам їхнього постіндустріального розвитку (табл. I Додатків).

В українському суспільстві політична мобілізованість класів назагал низька і за своїми проявами виглядає іншою порівняно з російським суспільством. На загальному тлі низької мобілізованості помітно активніше в політичній сфері виявляють себе домінантні класи: саме класи капіталістів, управлінців та експертів у “огороженні” своїх інтересів найактивніше використовують інструменти політичних виборів, а класи управлінців та експертів — інструменти політичних партій і партійного впливу. Увизначила й особливість конвенціональної політичної мобілізації проміжного класу дрібних підприємців, котрі здебільше зорієнтовані на інструменти неорганізаційних форм політичної активності, ніж на участь у виборах або політичних партіях. У системі класових відносин тільки клас експертів (відносно численний і функціонально малоефективний порівняно з аналогічним класом в успішних капіталістичних і постсоціалістичних центральноевропейських суспільствах) демонструє лівоцентристські політико-ідеологічні орієнтації. Політична свідомість усіх інших класів за лініями розколів виявляє деякий зсув “праворуч”, що не дає змоги диференціювати специфіку класових інтересів й обстоювати їх в активних політичних формах. Гадаю, що такий стан є результатом незавершеного процесу класоформування в українському суспільстві, що, своєю чергою, є прямим наслідком незавершених ринкових реформ, політико-економічної неуспішності країни

впродовж усього періоду постсоціалістичної трансформації та відсутності політичної культури участі, що задає зразки індивідуальної та колективної реалізації класових інтересів.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Показники стану економіки, постіндустріального сегмента і соціально-економічних нерівностей у вибірці країн

Країни	ВВП на душу (за ППС), у дол. США, 2011 ^a	Ранг у світі за ВВП на душу ^a	Індекс знання (KI, від 0 до 10), 2012 ^b	Ранг у світі за індексом економіки знання (KEI) ^b	Індекс нерівності Джині, 2011–2012 (від 0 до 100) ^c	Індекс стану ринкової економіки за ВТІ (від 1 до 10), 2012 рік ^d
Нідерланди	42300	16	9,22	4	29	–
Велика Британія	35900	33	8,61	14	34	–
Франція	35000	35	8,36	24	33 (2008 рік)	–
Греція	27600	49	7,74	36	32	–
Португалія	23200	58	7,34	34	36	–
Чехія	25900	52	8,00	26	26	9,6
Угорщина	19600	64	7,93	27	31	8,6
Польща	20100	63	7,20	38	34	8,9
Болгарія	13500	90	6,61	45	45	7,9
Росія	16700	70	6,96	55	42	6,1
Україна	7200	131	6,33	56	28	5,8

Джерела:

- ^a GNI per capita // The World Bank data–2012:
<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.PP.CD>
- ^b KEI and KI Indexes // The World Bank Data–2012:
http://info.worldbank.org/etools/kam2/KAM_page5.asp
- ^c Gini coefficient // Eurostat-2012:
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12&lang=en;
<http://www.bti-project.org/country-reports>
- ^d Transformation Index BTI 2012: <http://www.bti-project.org/country-reports/ecse>

Таблиця II

Кількісна наповненість альтернативних класових позицій за лініями ресурсних розколів за групами країн, % у групі, зважено на чисельність населення в країнах

Альтернативні класові позиції	Типи країн					Середній % за країнами
	А (GB FR NL)	Б (PT GR)	В (PL CZ HU)	Г (RU BG)	Україна (UA)	
<i>Історичний капіталістичний розкол</i>						
Капіталісти	10,6	9,3	7,0	6,7	9,2	8,5
Дрібні підприємці	7,2	16,7	11,1	2,2	3,5	6,0
Робітники	44,0	54,8	63,0	71,8	69,2	59,9
Інші	38,2	19,2	19,0	19,2	18,0	25,6
<i>Організаційний розкол</i>						
Управлінці	28,2	12,8	13,6	12,1	15,8	18,3
Керовані	53,8	60,3	67,8	76,8	74,4	66,6
Інші	17,9	26,9	18,6	11,1	9,8	15,1
<i>Меритократичний розкол</i>						
Експерти	11,4	4,1	8,5	13,4	15,4	11,8
Обслуговуючі	48,0	47,0	43,8	46,1	41,7	46,0
Інші	40,6	48,9	47,7	40,5	42,9	42,2

Таблиця III

Електоральна активність класів, у % до тих, хто брав участь в останніх національних виборах, за групами країн

Альтернативні класові позиції	А (GB FR NL)	Б (PT GR)	В (PL CZ HU)	Г (RU BG)	Україна (UA)
<i>Історичний капіталістичний розкол</i>					
1. Капіталісти	80,0	88,1	83,0	77,7	95,0
2. Дрібні підприємці	74,9	86,2	70,2	67,4	61,7
3. Робітники	64,0	74,2	68,4	71,8	81,0
<i>Організаційний розкол</i>					
4. Управлінці	77,2	83,2	82,4	76,6	94,6
5. Керовані	64,7	74,4	69,2	71,5	81,5
<i>Меритократичний розкол</i>					
6. Експерти	80,0	81,4	89,5	76,3	91,7
7. Обслуговуючі	64,2	74,6	69,3	70,9	81,2

Таблиця IV

**Неорганізаційні форми політичної участі класів за групами країн,
середні показники участі за останні на момент опитування
12 місяців (середні, від 0 = min до 5 = max)**

Альтернативні класові позиції	А (GB FR NL)	Б (PT GR)	В (PL CZ HU)	Г (RU BG)	Україна (UA)
<i>Капіталістичний розкол</i>					
Капіталісти	1,06	0,43	0,47	0,38	0,24
Дрібні підприємці	1,08	0,26	0,28	0,11	0,39
Робітники	0,81	0,29	0,43	0,24	0,26
<i>Організаційний розкол</i>					
Управлінці	1,10	0,51	0,53	0,32	0,34
Керовані	0,81	0,29	0,24	0,25	0,26
<i>Меритократичний розкол</i>					
Експерти	1,22	0,57	0,70	0,31	0,27
Обслуговуючі	0,78	0,30	0,19	0,24	0,26

Таблиця V

**Членство в політичних партіях, % тих,
хто перебуває в лавах однієї з політичних партій,
за групами країн**

Альтернативні класові позиції	А	Б	В	Г	Україна
<i>Капіталістичний розкол</i>					
Капіталісти	4,5	8,2	4,0	9,8	2,7
Дрібні підприємці	3,7	5,9	0,9	2,6	1,8
Робітники	1,8	4,4	0,9	3,7	2,9
<i>Організаційний розкол</i>					
Управлінці	4,2	8,7	3,9	8,2	4,5
Керовані	1,7	4,2	0,9	3,6	3,1
<i>Меритократичний розкол</i>					
Експерти	4,5	5,1	5,3	5,6	4,6
Обслуговуючі	2,0	4,5	0,6	3,2	2,7

Таблиця VI

**Ідеологічне самопозиціонування класів за групами країн,
середні значення за шкалою від 0 “ліві” до 10 “праві”**

Альтернативні класові позиції	А	Б	В	Г	Україна
<i>Капіталістичний розкол</i>					
Капіталісти	5,33	5,29	5,98	5,19	5,00
Дрібні підприємці	5,19	5,42	5,86	5,88	5,18
Робітники	4,79	4,78	5,64	5,28	5,09
<i>Організаційний розкол</i>					
Управлінці	4,94	5,01	5,76	5,16	5,14
Керовані	4,83	4,76	5,65	5,31	5,06
<i>Меритократичний розкол</i>					
Експерти	4,88	4,90	5,81	5,40	4,89
Обслуговуючі	4,91	4,77	5,65	5,31	5,12

Таблиця VII

**Відмінності рівнів політичної мобілізації між класами
за лініями розколів у 4 типах країн та в Україні**

Альтернативні класові позиції за типами країн	Електоральна активність ^a	Неорганізаційна політична активність ^b	Партійна активність ^a	Індекс відмінності в політичній мобілізованості класів ^c
Тип А (GB FR NL)				
Капіталісти – робітники	16	0,25	2,7	7,9
Управлінці – керовані	12	0,29	2,5	6,8
Експерти – обслуговуючі	16	0,44	2,5	9,1
Тип Б (PT GR)				
Капіталісти – робітники	14	0,14	3,8	6,9
Управлінці – керовані	9	0,22	4,5	6,0
Експерти – обслуговуючі	6	0,27	0,6	4,0
Тип В (PL CZ HU)				
Капіталісти – робітники	15	0,04	3,1	6,3
Управлінці – керовані	13	0,29	3,0	7,3
Експерти – обслуговуючі	21	0,51	4,7	12,0
Тип Г (RU BG)				
Капіталісти – робітники	6	0,14	6,1	5,0
Управлінці – керовані	5	0,07	4,6	3,7
Експерти – обслуговуючі	5	0,07	2,4	2,9

Україна (UA)				
Капіталісти — робітники	14	-0,02	0,2	4,6
Управлінці — керовані	13	0,08	1,4	5,3
Експерти — обслуговуючі	11	0,01	1,9	4,4

^a Різниця у відсотках.

^b Відмінність середніх.

^c Індекс може набувати значення від 0 (відсутні відмінності, альтернативні класи однаковою мірою мобілізовані) до 100 (один клас абсолютно мобілізований, тоді як альтернативний — жодної активності не виявляє).

Джерела

Ворона В. Клас, що виробляє матеріальне багатство нації (Замість передмови) / В. Ворона // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2010. — С. 3–21.

Дубровський В. Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / [Дубровский В., Ширмер Я., Грейвс-Третий У., Головаха Е., Гарань А., Павленко Р.] // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 56–72.

Куценко О.Д. Структурування інтересів економіко-політичних еліт у процесі ринкових перетворень в Україні / О. Куценко // Політичний менеджмент : укр. наук. журн. — 2005. — № 1. — С. 78–89.

Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современных обществах: опыты западной социологии / Куценко О. — Х. : Вид. центр Харків. нац. ун-ту ім. В. Каразіна, 2000. — 316 с.

Куценко О. Самоидентификации с классами: проявление образа классовой структуры постсоветского общества. Гл. 5 / О. Куценко // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии. — К. : ІС НАНУ, 2003. — С. 194–220.

Куценко О. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 92–115.

Сассен С. “Креативный класс” как симптом регресса [Электронный ресурс] / С. Сассен // Terra America. — 2012. — 27 апр. — Режим доступа : <http://www.terra-america.ru/intellektualov-vitesnilo-soslovie-trepachei.aspx>.

Симончук Е. Классовое действие: тенденции формирования социальных классов в Украине / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2011. — № 4. — С. 50–96.

Симончук Е. Классовое сознание: опыт сравнительного эмпирического изучения / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 56–84.

Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К. : ІС НАНУ, 2007. — С. 33–104.

Andersen P.L., Nordli M., Hansen I. Class and Cultural Capital: The Case of Class Inequality in Educational Performance / Andersen Patrick Lie, and Marianne Nordli. — S.I.: Oxford University Press, 2011.

Benschop A. CLASSES. Outline of a Transformational Class Analysis / Benschop A. — Amsterdam : Het Spinhuis, 1993.

Brewer M.D., Stonecash J.M.S.: Class and Cultural Divides in American Politics / Brewer Mark D., Stonecash J.M.S. — Washington DC : CQ Press, 2007.

Espin-Andersen G. (Ed.) Changing Classes. Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies / ed. by Espin-Andersen G. // SAGE Studies in International Sociology. — 1993. — P. 7–17.

Eurostat-2012 [Electronic resource]. — Mode of access :
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12&lang=en.

Florida R. The Rise of the Creative Class. Why Cities without gays and rock bands are losing the economic development race [Electronic resource] / Florida R. — Washington Monthly. — 2002. — May. — Mode of access :
<http://www.washingtonmonthly.com/features/2001/0205.florida.html/>

Goldthorpe J. Education-based meritocracy: The barriers to its realization / J. Goldthorpe, M. Jackson // Social Class: How Does it work? / A. Lareau, D. Conley (Ed.). — N. Y. : Russel Sage Foundation, 2008. — P. 93–117.

Kendall D. Class in the United States: Not only alive but reproducing / D. Kendall // Research in Social Stratification and Mobility. — 2006. — Vol. 24. — P. 89–104.

Kutsenko O. Class formation process in Ukrainian society: the post-Communist dynamics / O. Kutsenko // Sysiphus. Social Studies. IFIS PAN Journal. — 2002. — Vol. XVI. — P. 137–152.

Kutsenko O. Individualism — Universalism Duality and Social Classes: comparing Ukraine, Poland, and Germany / O. Kutsenko // New Europe: Growth to Limits? / ed. by S. Eliaeson, N. Georgieva. — Oxford, UK : The Bardwell Press, 2010. — P. 371–409.

Lane D. Elites and Classes in the Transformation of State Socialism / Lane D. — New Brunswick ; London : Transaction Publishers, 2011.

Lareau A., Conley D. (Ed.) Social Class: How Does it work? / Lareau A., Conley D. (Ed.). — N. Y. : Russel Sage Foundation, 2008.

Leiulfsrud Håkon, Ivano Bison & Erling Solheim. SOCIAL CLASS IN EUROPE II [Electronic resource] / Leiulfsrud Hekon, Ivano Bison & Erling Solheim // European Social Survey 2002–2008. — Norway, Italy, 2010. — P. 9–11, 25–28. — Mode of access :
<http://www.svt.ntnu.no/iss/ESSReport2010.pdf>.

Mouffe Ch. Hegemony and New political Subjects: Towards a new Concept of Democracy / Ch. Mouffe // Readings in Contemporary Political Sociology / Kate Nash (Ed.). — Blackwell Publishers, 2000. — P. 295–309.

Sen A., Nussbaum M. (Eds) The Quality of Life / A. Sen, M. Nussbaum (Eds). — Oxford : Clarendon Press, 1993.

The Transformation Index-2012 [Electronic resource]. — Mode of access :
<http://www.bti-project.org/country-repor>.

The World Bank data–2012 [Electronic resource]. — Mode of access :
<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.PP.CD>.

Therborn G. Global Inequality: The Return of Class / Therborn G. // Global Dialogue. Newsletter for the International Sociological Association. — 2011. — September 30. — Vol. 2, Is. 1.

Therborn G. Meaning, Patterns, and Forces of Inequalities / Therborn G. — London : Verso, 2006.

Transformation Index BTI 2012 [Electronic resource]. — Mode of access :
<http://www.bti-project.org/country-reports/ecse>.

Wright E.O. Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis / Wright E.O. — Cambridge : Cambridge University Press, 1997.